

باورهای دینی کودکان از منظر امام علی (علیه السلام)

سیده فاطمه مقدم کوهی^۱

چکیده

مقوله تربیت از ابتدایی ترین و اساسی ترین نیازهای زندگی بشری است و نه تنها تربیت لازمه جدایی ناپذیر زندگی، که متن آن بوده و بلکه زندگی، از گهواره تا گورش جلوه ای از آن است. انسان تنها در پرتو تربیت صحیح است که به عنوان موجودی هدفمند و اندیشه ورز به اهداف و آرمان های خود دست یازیده و قله رفیع سعادت مطلوب خویش را فتح می نماید. از این رهگذر برای انسان مسلمان، تربیت اسلامی ضرورتی مضاعف دارد؛ زیرا انسانی که گردنبند مروارید دین و بندگی خالق متعال را بر گردن آویخته، جز در پرتو تربیت صحیح اسلامی به مدال افتخار عبودیت و تسلیم نائل نمی آید. از این رو معصومین (علیهم السلام) که از گوهر عصمت و مصونیت از خطا و اشتباه برخوردارند بهترین و مطمئن ترین الگوهای تربیتی بوده و ارائه دیدگاه ها و کشف و عرضه سیره تربیتی آنان یک ضرورت انکارناپذیر برای پویندگان عرصه تعلیم و تربیت اسلامی است و در این میان، ارائه دیدگاه ها و سیره تربیتی امام علی (علیه السلام) که خود «اب الائم» و سرسلسله جانشینان به حق نبوی و سرآغاز تجلیگاه امامت معصومین (علیهم السلام) و نخستین تشکیل دهنده حکومت اسلامی علوی است، بر ضرورت این کار می افزاید. پژوهش حاضر به روش توصیفی، تحلیلی و با استناد از منابع کتابخانه ای تالیف شده است.

کلیدواژه: تربیت، خانواده، کودکان، امام علی (علیه السلام).

^۱ طلبه سطح دو، مدرسه الزهرا (س) زنجان

مقوله تربیت از ابتدایی ترین و اساسی ترین نیازهای زندگی بشری است و نه تنها تربیت لازمه جدایی ناپذیر زندگی که متن آن بوده و بلکه زندگی، از گهواره تا گورش جلوه ای از آن است. انسان تنها در پرتو تربیت صحیح است که به عنوان موجودی هدفمند و اندیشه ورز به اهداف و آرمانهای خود دست یازیده و قله رفیع سعادت مطلوب خویش را فتح می نماید؛ از این رهگذر برای انسان مسلمان تربیت اسلامی ضرورتی مضاعف دارد زیرا انسانی که گردنبند مروارید دانه دین و بندگی خالق متعال را بر گردن آویخته جز در پرتو تربیت صحیح اسلامی به مدال افتخار عبودیت و تسلیم نائل نمی آید، از سویی دیگر چنین انسان مسلمانی برای پیمودن راه سعادت و بندگی احتیاج به الگوهای مطمئن عملی دارد تا با نصب العین قراردادن دیدگاهها و سیره عملی آنان، هم راه صحیح بندگی و سعادت را بیپیماید و هم در این وادی سریعتر گام نهد و سریعتر به مقصدنایل آید، از این رو معصومین (علیهم السلام) که از گوهر عصمت و مصونیت از خطا و اشتباه برخوردارند. بهترین و مطمئن ترین الگوهای تربیتی بوده و ارائه دیدگاه ها و کشف و عرضه سیره تربیتی آنان یک ضرورت انکارناپذیر برای پویندگان عرصه تعلیم و تربیت اسلامی است و در این میان، ارائه دیدگاهها و سیره تربیتی امام علی (ع) که خود «اب الائم» و سرسلسله جانشینان به حق نبوی و سرآغاز تجلیگاه امامت معصومین (علیهم السلام) و نخستین تشکیل دهنده حکومت اسلامی علوی است. بر ضرورت این کار می افزاید. امام علی (ع) آینه تمام نمای ذات الهی و تجلی عالی ترین مراتب معرفت، حکمت و هدایت است. برای شناخت و پیروی از اندیشه ژرف، روشنی بخش، انسان ساز و هدایت گر علی (ع)، مطالعه نصایح و سخنان آن حضرت یک ضرورت است و این یک حقیقت ابدی است که سخن عالی، سخن علی (ع) است. اما در این راستا پرداختن به امر تعلیم و تربیت آن هم از منظر علی (ع) در این برهه از زمان یک نیاز حتمی برای انسان هاست هرچند که طراحی نظام صحیح و جامعی برای تعلیم و تربیت انسان تنها از ناحیه وحی ممکن خواهد بود و حتی در قرآن کریم، بارها و بارها هم به آن اشاره شده است. در پیشینه این پژوهش، مقالاتی در این زمینه و در ارتباط با موضوع پژوهش به صورت پراکنده نوشته شده است و هرکدام از این پژوهشها به یک بحث در ارتباط با این موضوع پرداخته اند از جمله در مقاله: امام علی (ع) و تربیت فرزندان، مولف: علی همت بناری، ۱۳۷۹ در این مقاله به نقش امام علی (ع) و تربیت فرزند پرداخته است. در مقاله: تربیت کودک از دیدگاه امام علی (علیه السلام)، مولف: نرگس سادین و دیگران، ۱۴۰۱ در این مقاله به مهم ترین شیوه های تربیت از دیدگاه امام علی (علیه السلام) پرداخته است. در مقاله: تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی (ع)، مولف: صبا علوی زاده شیرازی، ۱۴۰۰ در این مقاله به مفهوم تربیت و به نقش الگوی تربیتی والدین با استفاده از دیدگاه امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه است. هدف از این مقاله، باورهای دینی کودکان از منظر امام علی (علیه السلام) است. ولی در این مقاله

حاضر سعی بر آن شده است تا ضمن پرداختن به مفاهیم تربیت، تربیت دینی، خانواده، به باورهای دینی کودکان از منظر امام علی (علیه السلام) پرداخته شود.

۱- مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- تربیت

تربیت از ریشه «ربو» به معنای زیادت و نمو^۱ و اصلاح^۲، پروردن و به کمال رساندن^۳ بوده و در زبان فارسی به مفهوم آموزش اصول ادب و اخلاق^۴ به کار می‌رود؛ این واژه همچنین در اصطلاح، به معنای پرورش آگاهانه و هدفمند ابعاد جسمی، غریزی، عقلانی، عاطفی و روحی انسان است و بر این اساس ابعاد گوناگون جسمی، روانی، اجتماعی، عاطفی، اخلاقی، جنسی و... را دربر می‌گیرد.^۵

راغب اصفهانی، تربیت را «تغییر تدریجی امری می‌داند، به گونه‌ای که آن چیز به حد تمام برسد»^۶ دانشمندان اسلامی با توجه به معنای لغوی تربیت، مفهوم پرورش دادن، شکوفا ساختن، رشد دادن و فراهم آوردن زمینه‌های به فعلیت رساندن استعدادهای درونی و بیرونی متری را از آن برداشت کرده‌اند. استاد مرتضی مطهری می‌نویسد: تربیت، به معنای پرورش دادن استعدادهای درونی‌ای است که بالقوه در یک شیء موجود می‌باشد؛ یعنی آن توانایی‌های بالقوه را به فعلیت برساند.^۷

برخی دیگر از صاحب‌نظران نیز تربیت را این گونه تعریف کرده‌اند: «تربیت، یعنی پرورش دادن استعدادهای مادی و معنوی و هدایت آن به سوی کمالاتی که خداوند در وجود آدمی قرار داده است».^۸

^۱ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۸۳.

^۲ جوهری، الصحاح، ج ۱، ص ۱.

^۳ مصطفوی، التحقيق، ج ۴، ص ۲۰.

^۴ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۶۶۰.

^۵ فقیهی، تربیت جنسی مبانی و اصول و روشها از منظر قرآن و حدیث، ص ۹۹.

^۶ راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ ق.

^۷ مطهری، مرتضی، ص ۶، ۱۳۷۱.

^۸ صناعی، ص ۱۱، ۱۳۷۸.

۱-۲- تربیت دینی

واژه «تربیت» در لغت، به معنای پروراندن یا پرورش دادن، یعنی: به فعلیت رساندن نیروهای بالقوه (۵) - آمده. اما در اصطلاح، تعاریف متعددی از آن ارائه شده است. این تعاریف در عین تعدد، همگی در این جهت توافق دارند که تربیت فرایندی است که نتیجه اش تغییر رفتار فرد (اعم از ظاهری و باطنی) و کسب هنجارهای مورد قبول می باشد.^۱ دین به معنای ملت، مذهب، کیش، آیین، ورع، طاعت، حساب، پاداش، جزا، مکافات بیان شده است.^۲

در اصطلاح، عبارت است از: مجموعه اصول و قواعد بنیادی و احکام و دستوراتی که از سوی خدا به انسان داده شده است. مؤلف مقایس اللغة معتقد است که دین یک معنای اصلی دارد و بقیه معانی به آن برمی گردند. معنای اصلی دین، اطاعت که از جنس انقیاد و ذل^۳ همچنین؛ در باب تربیت معتقد است. تربیت بر یک معنای اصلی دلالت دارد و آن زیادت و رشد و نمو است. ربیته و تربیته به معنای غذا دادن است و غذا دادن موجب رشد و نمو است و ممکن است تربیت از تربیت به معنای اصلاح حال باشد.^۴

تربیت دینی، به منزله یک ترکیب می تواند بر دو معنا دلالت کند:

۱- تربیتی که، منسوب به دین است. یعنی تربیتی که محتوای خود را از دین می گیرد؛ در مقابل تربیتی که محتوای خود را از غیر دین، مثلاً از تجربه و عقل و علم بشری دارد.

۲- تربیتی که برای دین است؛ یعنی تربیتی که در خدمت اهداف دین است، خواه محتوای آن از دین گرفته شده باشد یا نباشد. البته تقریباً بیشتر همه کسانی که در این زمینه سخنی گفته یا مطلبی نوشته اند، اگر هم نگوییم همه تربیت دینی را به معنای دوم به کار برده اند.

۱-۳- خانواده

خانواده در لغت به معنای سپر آهنین است و برای مرد نیروی مطمئن می باشد.^۵

^۱ حسن عمید، فرهنگ عمید.

^۲ همان.

^۳ احمد بن فارس بن زکریا، تربیت مقایس اللغة.

^۴ احمد بن فارس بن زکریا، تربیت مقایس اللغة.

^۵ فیروزآبادی، قاموس للمحیط، ج ۲، ص ۱۲۸.

و در جای دیگر خانواده به معنای عشیر و خاندان او است چراکه با ایشان قدرتمند می‌شود.^۱ بنابراین نظریه خانواده تنها در حوزه و قلمرو فرزندان و خانواده مرد نیست بلکه شامل نزدیکان و خویشاوندان او که با آن‌ها قدرتمند می‌شود نیز می‌باشد.

خانواده در اصطلاح به معنای؛ کوچک‌ترین نهاد اجتماعی است که از ازدواج شرعی زن و مرد حاصل می‌شود و با فرزند تکمیل می‌یابد که پس از ازدواج حقوق متقابل جدیدی بین افراد این نهاد شکل می‌گیرد.^۲ بنابراین تعریف خانواده شامل زن و شوهر، فرزندان و خویشاوندان ایشان است و با این معنا همسویی دارد؛ اسلام برای تمام افراد در مقابل خانواده، قوانین و سنت‌های خاص اعم از حقوق و وظایف تربیتی وضع کرده است و ایشان را ملزم به انجام آن‌ها ساخته است.^۳

۲- اهمیت تربیت فرزند

تربیت از حیاتی ترین ابعاد زندگی انسان است و در پرتو آن، انسان به سعادت مطلوب نائل می‌آید. بزرگ مربی اسلام، امام علی (علیه السلام) در سخنان گویبار خود بارها و بارها از این امر مهم پرده برداشته و آثار و نتایج مثبت تربیت فرزند و پیامدهای منفی بی توجهی به آن را بیان داشته اند. اما پیش از بیان دیدگاه های حضرت در این زمینه، مناسب است نوع نگرش و برداشت آن حضرت را از فرزند ارائه نمائیم. بر خلاف برداشت و نگرش برخی افراد که از فرزند، بیشتر به عنوان ابزاری برای پاسخگویی به نیاز عاطفی والدین و نیز عضوی برای تامین و خدمت به خانواده و مایه فخر و مباهات والدین نگرسته می‌شود، امام علی (علیه السلام) به فرزند بسی فراتر از این نگرسته و آن را عطیه ای الهی بر شمرده اند که در پرتو توجه و تربیت والدین به رشد کافی رسیده و در پی نیکوکاری و احسان به والدین بر می‌آید. در نهج البلاغه آمده است که: «در حضور امام علی (علیه السلام) مردی به دیگری تولد پسرش را این چنین تبریک گفت: «گوارایت باد رزمجویی سوارکار!» آن حضرت از نوع تبریک گفتن او نهی نمود و تبریک گفتنی این چنین را به او توصیه نمود: «امید که بخشنده اش را سپاسگزار باشی و این عطیه الهی مبارکت باد، او به رشد دلپذیر برسد و تو نیز از نیکی و خیرش بهره مند شوی».^۴

از دیدگاه آن حضرت فرزند صالح مایه انس و آرامش والدین است لذا می‌فرماید: «انس و آرامش در سه چیز است: همسری که با شوهرش توافق داشته باشد، فرزندی که صالح باشد و برادری که موافق و هم رای انسان

^۱ سالاری فرد، نظام خانواده در اسلام، ص ۱.

^۲ جلالی، خانواده تراز در اندیشه اسلامی، ص ۱۲.

^۳ سالاری فرد، نظام خانواده در اسلام، ص ۲.

^۴ نهج البلاغه، شماره ۳۵۴.

متوسطی زندگی کنند و از فرصت به جای مانده استفاده کرده، به پرورش فرزندان بپردازند. اما میل به داشتن زندگی مرفه و جاذبه های لوکس موجب می شود، وقت فراوانی را به کار در بیرون از خانه اختصاص دهند. و در نتیجه، از تربیت فرزندان باز مانند. این خود نشانه آن است که آنها از دغدغه چندان نسبت به تربیت فرزندان بر خوردار نیستند.^۱

نقل است پیش از آنکه سقراط را محاکمه کنند، از وی پرسیدند: بزرگ ترین آرزویی که در دل داری، چیست؟ گفت: «بزرگترین آرزوی من این است که به بالاترین مکان آتن صعود کنم و با صدای بلند به مردم بگویم: ای دوستان! چرا با این حرص و ولع، بهترین سال های زندگی خود را به جمع آوری ثروت می گذرانید، در حالی که آن گونه که باید و شاید، به تعلیم فرزندان همت نمی گمارید؛ فرزندی که مجبور خواهید شد ثروت خود را برای آنها باقی بگذارید.»^۲

۷- امام علی (ع) و جلب اعتماد علمی و تربیتی از سوی فرزندان

از عواملی که فرزند را به پیروی از شیوه های تربیتی پدر و مادر علاقه مند می کند، اطمینان فرزند به آگاهی پدر و مادر درباره تربیت فرزند و توانایی آنها در این زمینه است. بنابراین، پدر و مادر باید اعتماد فرزندان خود را جلب و خیال آنها را درباره توانایی های خویش در زمینه تربیت آسوده کنند.

حضرت علی (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه، این گونه اعتماد امام حسن (ع) را به خویش جلب می کند: «پسر! اگر چه من به اندازه پیشینیان عمر نکرده ام، ولی در کردار آنها نظر افکندم و در اخبارشان اندیشیدم و در آثارشان سیر کردم، تا آنجا که گویی یکی از آنها شده ام، بلکه با مطالعه تاریخ آنان گویا تا پایان عمرشان با آنان بوده ام. پس قسمت های روشن و شیرین زندگی آنان را از قسمت های تیره آن شناختم و زندگانی سودمند آنان را با دوران زیان بارش شناسایی کردم. سپس از هر چیزی، مهم و ارزشمند آن را و از هر حادثه ای، زیبا و شیرین آن را برای تو برگزیدم و ناشناخته های آنان را دور کردم. پس [با دانشی فراوان و اندوخته هایی انبوه]، آن گونه که پدری مهربان نیکی ها را برای فرزندش می پسندد، من نیز بر آن شدم تا تو را با خوبی ها تربیت کنم.»^۳

«در حقیقت، حضرت علی (ع) با بیان این سخنان می خواهد بگوید: اگر می خواهید کسی را تحت تربیت بگیرید، اول باید اعتماد علمی او را به خود جلب کنید، تا کسی که مورد تربیت قرار می گیرد، بداند که با چه کسی روبه

^۱ قائمی، تربیت و بازسازی کودکان، ص ۷۹.

^۲ حکیمی، هزار و یک حکایت تاریخی، ج ۲، ص ۳۶.

^۳ نهج البلاغه، نامه ۳۱.

رو است و آیا او قابلیت تربیت نمودن را دارد یا نه؟ اگر شنونده و متربی چنین اعتمادی به مربی خود داشته باشد، به حرف هایش توجه خواهد کرد، اما اگر نداند که با چه کسی روبه روست و چه کسی در صدد تربیت او بر آمده و او را نصیحت می کند، به سخن او به طور دقیق گوش نمی دهد و دل نمی سپارد و از پندهای وی استفاده نمی کند؛ یعنی درست بودن آن را درک نمی کند و در مقام عمل نیز درست و دقیق بدان عمل نمی کند.

حضرت علی (ع) در این سخنان، اندوخته ها، آگاهی ها و تجارب ارزشمند خویش را به فرزندش گوشزد می کند تا مخاطب به ایشان به عنوان یک انسان عادی نگاه نکند، بلکه بداند کسی به ارشاد و راهنمایی وی روی آورده است که حاصل عمر همه گذشتگان را در اختیار دارد.^۱

«بنابراین، اولاً بدون آگاهی از راه و رسم تربیت، نمی توان به سازندگی و پرورش فرزند پرداخت. کودکان در مراحل مختلف رشد خود، به راهنمایی ما نیاز دارند و باید براساس ضوابط و مقرراتی، اقدام به اصلاح آنها شود و مربی باید راه و روش های لازم را بداند؛ چرا که بدون آگاهی نمی توان به امر تربیت پرداخت. حتی گاه آگاهی نداشتن، موجب وارد آمدن آسیب هایی بر روان کودک می شود. ثانیاً آنچه در اصلاح و تربیت کودک مهم است. این است که والدین باید نظر و اطمینان کودکان را به خود جلب کنند تا تصمیم های آنان درباره فرزندانشان مؤثر باشد. چه نیکوست که کودک نسبت به آگاهی و توانایی والدین، در امر تربیت اعتماد کنند و بدانند که والدین، خواهان خیر و سعادت او هستند و آنچه را انجام می دهند، به خاطر آسایش و خیراوست. ضروری است که کودک درک کند والدین او افرادی هستند صمیمی، فداکار، آگاه و دارای تجربه که دغدغه خوشبختی او را در سر دارند و به هنگام اوقات تلخی ها، قصد ندارند که کودکشان را بیازارند و به او آسیبی برسانند، بلکه انگیزه شان از برخوردهای تندی که گاهی ممکن است با آنها داشته باشند، خدمت و تربیت آنان و به دنبال آن، رشد و تعالی آنان است. پس برای آنکه فرزندان، به همه رفتارهای والدین با آنها خوش بین و برای تمام رفتارهای آنان، توجه مثبتی داشته باشند، باید والدین، اعتماد سازی کنند و اطمینان آنان را به طور کامل به سوی خویش جلب نمایند.»^۲

^۱ مصباح یزدی، پند جاوید، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴.

^۲ تربیت و بازسازی کودکان، ص ۷۸-۹.

نتیجه گیری

در این مقاله به آنچه که گفته شد به این نتیجه دست یافتیم که از آنجا که تربیت از منظر دین ناظر به غایتهای متعالی است، موضوع تربیت، شخصیت و ضمیر باطنی انسان است نه صرف رفتار و اعمال ظاهری او. بدین لحاظ روشهای تربیتی بیش از اینکه دارای وجهه ای ظاهری بر اساس تنبیه و پاداش باشند از ویژگیها و کارکردهای درونی برخوردارند. این امر به طور طبیعی روشها را در محدوده ای برتر، یعنی اصول تربیت که چارچوب ارزشی تربیت را از دیدگاه مکتب و دین خاصی بیان می کند، قرار می دهد. بنابراین، کارایی اصول تربیت در زمینه تربیت دینی و ارزشی از اولویت و ترجیح بیشتری نسبت به روشها برخوردار است. از این جهت می توان گفت تربیت دینی یک نوع تربیت اصول مدار است تا روش مدار. خانواده، اولین و مهم ترین محیطی است که کودک در آن از کیفیت روابط انسانی آگاهی می یابد. طبق تحقیقات بیشتر روان شناسان و جامعه شناسان، تجارت کودک در خانواده، زیربنای شخصیت و منش او را شکل می دهد. کودکان در محیط خانواده چنان پرورش می یابند که بتوانند راه و رسم زندگی والدین خود را دنبال کنند. والدین، واسطه انتقال آرمان های اجتماع به کودک هستند. آرمان های فرهنگی و تربیتی هر اجتماعی، تعیین کننده نوع و چگونگی آموزش هایی هستند که کودک باید فراگیرد. از آنجا که الگوها و آرمان های فرهنگی گوناگونی در یک جامعه وجود دارد، والدین نیز براساس الگوها و آرمان های فرهنگی تربیتی خویش، فرزندان را به شیوه های گوناگونی پرورش می دهند. به زعم ماسگرو، محرومیت از والدین چه ذهنی و چه معنوی، رشد و شخصیت فرد را دچار نوعی نقصان خواهد کرد. با این اوصاف، والدین هنوز هم وظایف تربیتی خطیری برعهده دارند؛ زیرا کودکان معاصر بیش از کودکان گذشته، به پدر و مادر خود اعتنا می کنند و رفتار آنان را سرمشق و الگو قرار می دهند؛ پس هرگونه عملی که از والدین سر زند، چه مثبت و چه منفی، در حافظه فعال فرزند ثبت خواهد شد و بعدها مورد استفاده جدی قرار خواهد گرفت.

منابع

*نهج البلاغه

- ۱- آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی، **غرر الحکم و درر الکلم**، شرح آقا جمال خوانساری، مقدمه و تصحیح: جلال الدین محدث، چاپ سوم، تهران: ۱۳۶۰ ه.ش.
- ۲- ابن بابویه، ابوجعفر محمد بن علی، **الخصال**، نشر کتابچی، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- ۳- ابن فارس، ابوالحسن احمد، **مقاییس اللغه**، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
- ۴- امینی، ابراهیم، **آیین تربیت**، انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۸.
- ۵- جوهری، اسماعیل بن حمار، **الصحاح**، تهران: امیری، چاپ اول، ۱۳۶۹ ش.
- ۶- جلالی، مرضیه، **خانواده تراز در اندیشه اسلامی**، تهران امتداد حکمت، چاپ اول، ۱۴۰۱ ش.
- ۷- حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه**، قم: آل البيت، ۱۴۱۴ ق.
- ۸- دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، تهران: روزنه، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ش.
- ۹- راغب اصفهانی، **المفردات الفاظ قرآن**، نشر: دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۶ ق.
- ۱۰- رسولی محلاتی، سید هاشم، **وصایا الرسول (ص) و الائمه (ع)**، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۶.
- ۱۱- راجی قمی، محمد، **پندهای پدران به فرزندان**، نشر مولف، ۱۳۷۳.
- ۱۲- سالاری فر، محمدرضا، **نظام خانواده در اسلام**، تهران: نشر هاجر، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ش.
- ۱۳- طبرسی، حسن بن فضل، **مکارم الاخلاق**، نشر شریف الرضی، قم، ۱۳۷۰ ش.
- ۱۴- عمید، حسن، **فرهنگ عمید**، ناشر: امیر کبیر، ۱۳۵۳.
- ۱۵- علوی زاده شیرازی، صبا، **تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی (ع)**، فصلنامه رهیافت های نوین در مطالعات اسلامی، پاییز ۱۴۰۰ - شماره ۸.
- ۱۶- عبدالعظیم کریمی، **تربیت دینی**، انتشارات قدیانی، ۱۳۷۴.

- ۱۷- فیروزآبادی، مجدالدین، **قاموس للمحیط**، مترجم: ناهید غریب، شیرازگان، تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۰ ش.
- ۱۸- کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵.
- ۱۹- مکارم شیرازی و دیگران، ناصر، **تفسیر نمونه**، ج ۲۴، نشر: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۰.
- ۲۰- مصطفوی، حسن، **التحقیق**، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.
- ۲۱- مطهری، مرتضی، **تعلیم و تربیت در اسلام**، ج ۱، چاپ: نوزدهم، تهران، صدرا، ۱۳۷۱.
- ۲۲- مجلسی، محمد باقر، **بحارالانوار**، محقق: جمعی از محققان، چاپ: دوم، بیروت، دار الحیاه التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- ۲۳- محمدی ری شهری، محمد، **میزان الحکمه**، چاپ سوم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۳۷۱.
- ۲۴- همت بناری، علی، **امام علی (ع) و تربیت فرزند** ۱، مجله فرهنگ کوثر، شماره ۳۴، سال ۱۳۷۸.